

גיבורי תרבות: ליליינבלום, יל"ג, סמולנסקיין, ועלייתו של הסופר כמנהיג

אבנר הולצמן

א.

המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים – כך הכתיר המבקר גדעון קצנלסון את הספר שבו גולל את תולדות הפולמוס העז שניטש בזירה הציבורית היהודית ברוסיה בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים של המאה התשע־עשרה.¹ זהו ספר המחקר הראשון שהוקדש לאותה פרשה מסעירה, אם כי קדמו לו פרקים בחיבוריהם ההיסטוריוגרפיים רבי הכרכים של פ' לחובר, ישראל צינברג ויוסף קלזנר.² לאחר מכן הסתעף הדיון המחקרי בנושא, ועם התורמים הבולטים לו נמנים שלמה בריימן, שמואל פיינר, רוני באר־מרקס, מייקל סטניסלבסקי, יהודה פרידלנדר, גדעון קוץ ואחרים.³ תעודות שפורסמו בעשורים האחרונים, כגון כרך מכתביו של משה לייב ליליינבלום ליהודה ליב גורדון, המהדורה המוערת של כתביו האוטוביוגרפיים של ליליינבלום ותרגום

1 גדעון קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים: פרקים בתולדות הספרות העברית ברוסיה בשנות הששים והשבעים, תל אביב: דביר, 1954.

2 פ' לחובר, "מלחמת ההשכלה ברוסיה", תולדות הספרות העברית החדשה, כרך שני: מימי ההשכלה הראשונים במזרח עד סוף תקופת ההשכלה, תל אביב: דביר, 1966, עמ' 192–210; ישראל צינברג, "בין משכילים לרבנים", תולדות ספרות ישראל, כרך ז: תקופת הפריחה של ההשכלה, מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים, 1971, עמ' 147–164; יוסף קלזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד: הספרות העברית הריאליסטית (1860–1881), ירושלים: אחיאסף, 1954, בעיקר הפרקים על י"ל גורדון ומ"ל ליליינבלום.

3 שלמה בריימן, "מבוא", משה לייב ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, כרך א, ירושלים: מוסד ביאליק, 1970, עמ' 7–74; שמואל פיינר, "השכלה אנטי־קלריקלית: מלחמת התרבות של יהודה ליב גורדון", מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־19, ירושלים: כרמל, 2010, עמ' 265–278; רוני באר־מרקס, "כלי לביצור הדת ולגיבוש המחנה האורתודוקסי", על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2017, עמ' 86–149; Michael Stanislawski, *For Whom Do I Toil? Judah Leib Gordon and the Crisis of Russian Jewry*, New York: Oxford University Press, 1988; and London: Oxford University Press, 1988; יהודה פרידלנדר, בין הלכה להשכלה: מקומן של סוגיות הלכתיות במרקם סוגות ספרותיות, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, 2004; יהודה פרידלנדר, בכבשו של פולמוס: פרקים בספרות הפולמוס בין רבנים למשכילים בליטא במאה התשע־עשרה, רמת גן: אוניברסיטת בר־אילן, 2017; Gideon Kouts, "Le Libanon à Paris (1865-1870)", *Revue Européenne des Études Hébraïques* 7 (2002), pp. 39-85

הפובליציסטיקה הרוסית של י"ג,⁴ העשירו את הבסיס העובדתי והעמיקו את הכרת המהלכים שהתחוללו באותו הפולמוס וסביבו. בשנים האחרונות, בזכות מפעלי דיגיטציה רחבי-היקף המתנהלים בעיקר בספרייה הלאומית בירושלים, ובראשם "עיתונות יהודית היסטורית", נעשו קטעי העיתונות והספרות העברית מן המאה התשע-עשרה זמינות במידה ניכרת, ודבר זה הקל מאוד את הגישה למאגרי המקורות הראשוניים לכל חוקר ומתעניין.

רבים השתתפו באותו פולמוס והשמיעו בו את קולם – משני צידי המתרס. אפשר לתאר אותו כעלילה שהשתלבו בה ממדים רעיוניים, דתיים, פוליטיים, ספרותיים ואישיים. במובן אחד, הייתה זו פרשה ליטאית מובהקת, משום שרוב משתתפיה ישבו בערי ליטא ועיירותיה (וילנה, קובנה, קיידאן, וילקומיר, טלז ועוד), ומשם שיגרו אבני בליסטראות אלה כלפי אלה. מצד אחר, הבמות העיתונאיות והספרותיות שפרסמו את הדברים הקיפו מרחב גאוגרפי גדול בהרבה, המשתרע בין פריז, וילנה, ליק שבפרוסיה, אודסה וסקט פטרסבורג. נראה כי עיקר קיומו של הפולמוס התאפשר בזכות המציאות החדשה שנוצרה אז בשדה התקשורת העברית: בעשור שבין 1856 ל-1865 נוסדו יש מאין שישה שבועונים, ואלו נעשו כר פורה לשיח ספרותי, עיוני וחדשותי דינמי, ונהפכו לערוצי מידע ושיח חיוניים לציבור היהודי הערני.⁵ אכן, קהל הקוראים שעקב בדריכות אחר גילויי הפולמוס היה מפוזר במרחב האימפריה הרוסית (לרבות פולין) ואף מעבר לו, בכל מקום שהעיתונות העברית הופצה בו, ומשם התבונן, כמו קהל צופים בתיאטרון, בהתרחשויות המסעירות שנגולו על בימת החיזיון בליטא.

מצד אחד הייתה זו התגוששות בכתב, בעטים מושחזים, בין שתי קבוצות עילית, המשכילים מזה והרבנים ושלוחיהם מזה, והיא התנהלה לא רק על דפי העיתונות העברית, אלא בקונטרסים חד-פעמיים ובחליפת מכתבים אינטנסיבית, שהייתה בשעתה סמויה מן העין.⁶ מצד אחר ננקטו בה צעדים ממשיים בעולם המעשה, כגון הרדיפות שנרדפו משה ליב ליליינבלום ובני משפחתו בעיירות מושבם, או הניסיונות שעשו המשכילים לערב בפרשה את נציגי השלטון הרוסי בליטא. מצד אחד הייתה זו מחלוקת לשם שמיים, שכל אחד משני המחנות היריבים בה חתר לקדם או לשמר סדר יום דתי או רעיוני משלו; אבל מצד אחר הייתה זו דרמה אנושית רווית יצרים, שעירבה קנאה ושנאה, גידופים והכפשות, ואף מעשי אלימות כפשוטם. כמו בכל דרמה ראויה לשמה, התבלטו על בימת החיזיון כמה גיבורים שריתקו אליהם את מרב תשומת הלב. מן הצד המשכילי היו שלושה: יהודה ליב גורדון, משה ליב ליליינבלום ופרץ סמולנסקי, שהצטרף אליהם מאוחר יותר. ליבת

4 שלמה בריימן (מהדיר), איגרות מ. ל. ליליינבלום ל. ל. גורדון, ירושלים: מאגנס, 1968; משה ליב ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, כרך א, שלמה בריימן (עורך), ירושלים: מוסד ביאליק, 1970; רינה לפידוס (עורכת), ללמוד את שפת המולדת: מאמריו של י"ל גורדון ב"ווסחוד" בשנים 1881-1882 – אוסף תרגומים, מרוסית: רינה לפידוס, ירושלים: מוסד ביאליק, 2012.

5 הכוונה לשבועונים המגיד (ליק, 1856), המליץ (אודסה, 1860), הכרמל (וילנה, 1860), הצפירה (ורשה, 1862), הלבנון (ירושלים, 1863), העברי (ברודי, 1865).

6 מלבד מכתבי ליליינבלום שנזכרו לעיל יצוינו שני כרכי האיגרות של י"ג, שראו אור זמן קצר אחרי מותו: יצחק יעקב ווייסבערג (עורך), אגרות יהודה ליב גאָרדאָן [מן שנת תר"ח עד תרנ"ב], כרכים א-ב, ורשה: דפוס האחים שולדבערג, 1894.

הסיפור מגולמת בהם, ושרשרת המהלכים שנקטו – יחד או לחוד, תוך כדי תמורות ביחסים האישיים והרעיוניים ביניהם במשך השנים – היא עיקר ענייננו כאן.

מהי נקודת המוצא של הסיפור? את ראשיתו אפשר לקבוע בשנת 1866. ב-18 באפריל באותה שנה פורסם בשבועון הווילנאי הכרמל שירו של יהודה ליב גורדון "הקִיצָה עִמִּי", שנדפס בהבלטה בראש הגיליון ותפס את רוב עמודו הראשון.⁷ השיר מיטיב לזקק את אוירת האופטימיות והתרוממות הרוח ששרתה על רוסיה באותם ימים, כעשור אחרי עלייתו של הצאר אלכסנדר השני לשלטון, כאשר הרפורמות שהנהיג בחיי נתיניו, ובראשן שחרור האיכרים הצמיתים, החלו לתת את רישומן, והמשכילים היהודים שביניהם דימו כי רוח החופש והקדמה צוררת בכנפיה גם אותם. גורדון עצמו, כבן שלושים ושש באותה העת, היה אז מורה בעיר טלז, וכבר זקף לזכותו שני ספרי שירה רבי רושם: אהבת דוד ומיכל (1856) ומשלי יהודה (1859). השירים שפרסם בעיתונות באותן שנים נקבצו בספרו השלישי, שירי יהודה (1868).

"הקִיצָה עִמִּי" הוא שירו הציבורי החשוב ביותר של גורדון, ופרסומו היה "אחד מרגעי השיא בתולדותיה של תנועת ההשכלה", כדברי שמואל פיינר. אחד-עשר בתיו מגוללים מניפסט משכילי שלם ונמרץ, שביסודו קריאה להשתלבות היהודים כנתינים שווי זכויות וחובות במלכות הצאר.⁸ זוהי קריאת השכמה גדולה לעם היהודי, שכביכול שקע בתרדמה לאחר חורבן בית שני, ניתק מן ההיסטוריה והסתגר בתחומי קיומו האוטונומיים, הקהילה וההלכה. עתה, מבשר המשורר, הוכשרה הקרקע לשוב אל משפחת העמים. אם רק ייטיב את אורחות חייו ויסגל לעצמו מלאכות יצרניות, חוכמות אירופיות, לימוד רוסית ועוד לשונות זרות, וכן ייטול עליו חובות אזרחיות כגון תשלום מיסים והתגייסות לצבא, תיפתח לפניו הדרך אל חיי הרוח והמעשה של הממלכה, והעם הרוסי ינהג בו אחווה ורעות. נוסחת הקיום שגורדון הציע לבני עמו מתמצה בשורה שנהפכה לסיסמה מהדהדת: "הִיָּה אָדָם בְּצִאתָךְ וְיְהוּדִי בְּאֶהְלֶךְ", לאמור: שמירה על הנאמנות לזהות היהודית בד בבד עם טיפוח מחויבות למדינה הרוסית ואימוץ סממנים של חילון. כל זה בא לידי ביטוי גם בממד הלשוני של השיר, העומד בסימן של חילון השפה. המשורר נוטל שלל צירופים מקראיים, שמקורם בעולם האמונה ובעבודת אלוהים, ומסב אותם להקשר האזרחי והלאומי. למשל: כותרת השיר ושורתו הראשונה מהדהדות את הצירוף "עוֹרָה לְמָה תִּישֶׁן אֲדֹנָי הַקִּיצָה אֶל תִּזְנַח לְנֶצַח" (תהלים מד 24), בחילוף הנמען האל בעם.⁹ רוח אופטימית מעין זו מנשבת גם בחיבורים אחרים שפרסמו משכילי רוסיה באותה העת. כשלושה חודשים לפני הופעת "הקִיצָה עִמִּי" פרסם הסופר הוותיק אברהם בר

7 יהודה ליב גארדאן, "הקִיצָה עִמִּי", הכרמל (18/4/1866), עמ' 1.

8 שמואל פיינר, "ההשכלה: קריאתה של הנאורות היהודית ליקיצה הגדולה", גדי טאוב (עורך), תולדות הרעיונות: הנאורות, ירושלים: מוסד ביאליק, 2017, עמ' 236. וראו גם, בן-עמי פיינגולד, "ההשכלה כאוטופיה: מקרה יל"ג", חנן חבר (עורך), רגע של הולדת: מחקרים בספרות עברית ובספרות יידיש לכבוד דן מירון, ירושלים: מוסד ביאליק, 2007, עמ' 17-38.

9 על מהלכי החילון של השפה בשיר ראו בפירוט, Gershon Bacon, "An Anthem Reconsidered: On Text and Subtext in Yehuda Leib Gordon's 'Awake, My People!'", *Prooftexts* 15, 2 (May 1995), pp. 185-194

גוטלובר, שהיה אז מורה בבית המדרש הממשלתי לרבנים בז'יטומיר, מאמר בצורת מכתב למערכת השבועון המליץ, ובו דברים נמרצים בשבחה של הסרת המחיצות בין היהודים לרוסים. זו תתאפשר, לדעתו, אם רק יסגלו היהודים לעצמם את שפת המדינה:

קומו אחי! לִמְדוּ לְשׁוֹן אֲרֻצְנוֹ, לְמַדּוּ לְשׁוֹנְכֶם לְדַבֵּר צָחוֹת שֶׁפֶת רוּסְיָא, וְנִהְיֶה אֲנַחְנוּ וְצִאצְאֵינוּ לְעַם אֶחָד עִם אַחֲנוּ הַרוּסִים בְּכֹל מֵה שְׁנוּגַע לְחִבְרָה הַמְדִינִית, וְרַק בְּאֲמוֹנַתְנוּ וְדַתְנוּ הַמוֹרְשָׁה לְנוּ קִהַלְת יַעֲקֹב נִפְדָּל מֵהֶם; אִז מְעַצְמָה תְּפוּל הַחֹמָה הַמְפֹרֶדֶת בֵּינֵינוּ וּבֵינֵיהֶם, כֹּאשֶׁר נִשְׁמַע אִישׁ שֶׁפֶת רַעְהוּ לֹא נָהִיָּה עוֹד כְּמִזְרָחִים בְּאַרְץ הַמְעַרֵב, וְכֹל מִנְהַגֵינוּ וְדַרְכֵינוּ יֵאָרוּ לְנוֹכַח פְּנֵי אַחֲנוּ הַרוּסִים כֹּאֹר שְׁבַעַת הַיָּמִים, יִכִּירוּ וְיִדְעוּ כִּי גַם אֲנַחְנוּ עִם כָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר יֵשׁ לְכֹל אֶחָד מִנְהַגֵינוּ וְדַרְכֵינוּ וְאִין פּוֹצָה פֶּה לְלַעֲוֹג עֲלֵינוּ וּלְשִׁימָהוּ לְמַשֵּׁל וּלְשִׁנְיָה. — וּלְפִי דַעְתִּי זֶה הֵיא הַדֶּרֶךְ הַיִּשְׁרָה שִׁיבּוֹר לוֹ כִּיּוֹם הַזֶּה כֹּל אוֹהֵב עִמּוֹ וְחוֹבֵב אֲרֻצּוֹ וּמוֹלַדְתּוֹ, יִשְׁתַּדֵּל בְּכֹל כַּחוֹ לְאַחַד אוֹתָם וּלְחַבֵּר אֶת אוֹהֵל הָאֵהָבָה בֵּינֵיהֶם ע"י הַלְשׁוֹן וְהַסְפָרוֹת וּמִמִּילָא תִסְוֹר הַשְּׁנָאָה שְׁבָאָה מִחַמַּת חֶסְרוֹן יִדְעָה.¹⁰

מעבר למרשמי הפעולה הקונקרטיים שגוטלובר וגורדון הציעו בחיבוריהם, יש עניין מיוחד בעמדה הרטורית שנקטו ובדימוי העצמי המשתקף מתוכה. כל אחד מהם הציב את עצמו כנושא בשורה לעמו, ויש לזכור שבשנים ההן, לפני עידן ההגירות הגדולות, יהודי רוסיה היו לפחות שמונים אחוזים מכלל יהודי העולם. הסופר עולה על מצפה גבוה, מתייבב לנוכח העם ומבקש לשאת דברים באוזניו ולהתוות לו דרך. בכך הוא מכונן את עצמו כצופה לבית ישראל, אותו ביטוי ידוע מספר יחזקאל (לג 7) שזכה לחיים חדשים כשהוצב ככותרת לקובץ הסאטירות האנטי-חסידיות של יצחק ארטור (1858). הסופר המשכיל תופס את עצמו כממשיכו המודרני של הנביא המקראי, ונוטל לו סמכות של הנהגה רוחנית. אין צורך לומר שבשורת ההשכלה והחילון שבפיו מציבה אותו במסלול התנגשות ישיר עם הממסד הרבני. זה ראה עצמו לא רק כמפרש המוסמך של ההלכה היהודית, אלא גם כקבוצת הנהגה השואבת את סמכותה מן המסורת ההיסטורית והדתית, ולכן זכאית לקבוע את אורחות חייו של הציבור היהודי כולו.

ב־1866 כבר היו גורדון וגוטלובר סופרים ידועי שם. באותה שנה נשמע לראשונה בציבור קולו של צעיר אלמוני, שעד מהרה עתיד היה להיעשות אחד הציירים העיקריים של הוויכוח המתפתח: משה ליב בן צבי הרליכטזון, בן העשרים ושלוש, שכעבור שלוש שנים אימץ לעצמו את שם המשפחה ליליינבלום. באותו זמן, שנים אחדות אחרי נישואיו, ישב בעיר וילקומיר עם אשתו וילדיו, ונודע כמלומד רבני מובהק וכאחד מתושביה המכובדים של העיר. הוא ייסד שתי ישיבות, קטנה וגדולה, והנהיגן, אך בסתר פיתח גישה ביקורתית כלפי התלמוד, ההלכה והזהר, והעמיק לקרוא בספרות ההשכלה. מתוך גישה אופטימית, ומן הסתם נאיבית, שאף למזג בין שני עולמות הדעת שאחז בהם, וברוח זו פרסם עם שניים מחבריו את דברו הראשון בדפוס: הודעה על כוונתו לייסד בעירו ספריית השאלה

10 אברהם בער הכהן גאטטלאבער, "לכבוד כו' הר"ר אלכסנדר צעדערבוים, נ"ו מ"ל מ"ע המליץ", המליץ (1866/25/1), טור 21.

ועיון בשם "אספת ספרי ישרון", שתכיל ספרים משני הסוגים.¹¹ ליליינבלום וחבריו הצהירו כי בצד ספרי דת והלכה מכל הדורות, בכוננתם לאסוף לספרייתם ספרי שירה ומליצה, הגות ומחקר, ספרי היסטוריה וכתבי עת. כדי להדוף הסתייגויות צפויות חתמו בהצהרה: "כל ספר אשר יזיק לדת קדשנו ברב או במעט, לא תאספהו חברתנו, 'צא!' נאמר לו". כצפוי, שבועת הנאמנות לקודשי ישראל לא הועילה, אך כמוה גם האזהרות ששוגרו ליליינבלום כדי שיסור מדרכו הרעה. מכיוון שסירב לנטוש את הכרתו המשכילית, נעשה עד מהרה אישיות חשובה בעיני שלומי אמוני ישראל, ובעקבות האזהרות באו ההתנכלויות. הוא עצמו וחבריו דיווחו עליהן בסדרת כתבות ששיגרו לשבועון הכרמל ב-1866 וב-1867. זו הייתה נקודת המוצא של מסלולו הספרותי, ההגותי והציבורי המורכב והמפותל, שהפך אותו תחילה למושא של רדיפות בעירו ובהמשך לדמות נערצת בעיני שוחרי ההשכלה לדורותיהם.

באותן שנים ליליינבלום עדיין פעל מתוך מוטיבציה דתית-מסורתית מובהקת, ודווקא היא שהניעה אותו לחבר שורה של מאמרים עקרוניים על הצורך ברפורמה בחיי הדת ובסיגולה לצורכי החיים. ברקע הדברים עמד "פולמוס הקטניות": הצעה שהופנתה לרבנים להכשיר אכילת קטניות בפסח של שנת 1868, כדי להקל את מצוקת הבצורת שהמיטה רעב כבד על תושבי ליטא.¹² כמה רבנים חשובים, ובהם ישראל סלנטר ויצחק אלחנן ספקטור, תמכו בפתרון זה, אבל משעה שהצטרפו אליהם משכילים אחדים, כגון עורך הכרמל רש"י פין, גברה ידם של הרבנים המחמירים, ובראשם אברהם שמעון מקיידאן, והם אסרו את אכילת הקטניות כדי שלא להעניק למשכילים ניצחון ציבורי. על רקע זה פרסם ליליינבלום על דפי המליץ בקיץ 1868 את מאמרו המקיף "ארחות התלמוד". שלא כתורה האלוהית, טען, התלמוד הוא יצירה אנושית, מעשה ידי אדם, המותאם לזמנו ומתחשב בצורכי החיים, ולכן מותר לערוך רפורמות במנהג ובהלכה הגזורים על פיו. הצעתו המעשית הייתה לכנס אספת רבנים שתבחן את ההלכה ותקל בה במידת הצורך. משלא באה תגובה ממשית למאמרו פרסם מאמר שני: "נוספות להמאמר 'ארחות התלמוד'", ובו החרף את נימת הפולמוס ומיקד אותו בביקורת השולחן ערוך, שלא נעשה ברוחו המתונה של התלמוד.¹³ באותה העת עדיין גרס ליליינבלום שהתלמוד – כשהוא נקרא ומפורש ברוחו המקורית – הוא יסוד היהדות. כשנוצר הוטמעו בו מנגנונים של התאמה למציאות המשתנה, אבל ברבות הדורות התאבן, וסביבו השתרך מערך של לפול המנסה לשווא ליישב את סתירותיו. ליליינבלום קרא להקל בחומרות השולחן ערוך כדי לבצר את היהדות מבפנים ולחזק את הקשר בינה לבין סביבתה הלא יהודית.

אחרי פרסום "נוספות להמאמר ארחות התלמוד" בהמליץ, באביב 1869, התלבתה המהומה סביב ליליינבלום בכל עוזה. תחילה באו מאמרי תשובה בעיתונים, שהוא דווקא קידם בברכה, ולאחר מכן פרצו התנכלויות כלפיו בוילקומיר. הדברים תועדו במקורות

11 משה ליב בן-צבי העררליכסטזאהן, אליעזר יצחק גינצבורג וזאב וואלף גינצבורג, "ווילקאמיר סיון", המגיד (6/6/1866), עמ' 172.

12 ראו: קצנלסון, הערה 1 לעיל, עמ' 69-75; באר-מרקס, הערה 3 לעיל, עמ' 95.

13 שני המאמרים כונסו בכל כתבי משה ליב ליליינבלום, כך א: דברי תורה, קראקא: בהוצאת מר יוסף צייטלין ממוסקבה, תר"ע, עמ' 52-7.

שונים, לרבות האוטוביוגרפיה שלו חֲטָאָת נְעוּרַיִם, אך הביטוי הישיר והברור ביותר ניתן להם במכתבו של ליליינבלום אל י"ל גורדון מתאריך 13 ביולי 1869, שבו גולל בחיוניות רבה את מסכת הרדיפות כלפיו.¹⁴ לדבריו, שישה שבועות רצופים היה לשיחה בפי כל תושבי העיר, ובהם הפחותים ביותר מבני דלת העם. בלכתו ברחובות שמע מכל עבר נשים מקללות אותו קללות נמרצות. כרזות מלאות גידופים כלפיו הודבקו על דלתות בתי הכנסת, על עמודי הרחובות ואף על דלתות בתי המחראות. בחג השבועות נאספו נכבדי הקהילה בבית הרב כדי לטכס עצה כיצד לגרשו מן העיר. גם חותנו של ליליינבלום, יהודי פשוט שהתפרנס כטבח, סבל רדיפות בעטיו של חתנו, ועל בניו הוציאו דיבה כי הם "בני הנידה", לאמור: הורתם בחטא. כשהגיע ליליינבלום לבית הכנסת ניצב לבדו, כי המתפללים סירבו לצרפו למניין, ובלכתו ברחובות הקיפו אותו חבורות נערים בקריאות "אפיקורוס! כפורת! אפיקומן! געלער גנב! געלער הונד!" ("גנב צהוב! כלב צהוב!") משום שערו הצהבהב־אדמדם), ואף יידו בו אבנים. כשנאלץ להעתיק את מגוריו סירבו בעלי הבתים להשכיר לו דירה, עד שבלידת ברירה מצא מקום לו ולמשפחתו באחד ממשכנות העוני העלובים ביותר בעיר. בניו הוכו בלכתם לבית הספר בעוון אביהם האפיקורוס. מכתב שטנה והלשנה עליו נשלח למושל המחוז בוויילנה, ולפי עדותו הגיעו דברים לידי כך, שיריביו מקרב החסידים ביקשו תחבולות למהול סם מוות במזונו. עם זאת, לדבריו, ראשו לא שח ואמונתו בצדקתו לא רפתה.

עצם שיגור דברי הוידוי האינטימיים האלה לגורדון מחייב הסבר. המשורר החל להתעניין בליליינבלום ולעקוב אחריו מאז נפוצו עלילותיו בעיתונות העברית, ולאות עידוד והוקרה שלח לו את ספרו שירי יהודה בצאתו לאור, ב־1868. ספר זה מכיל כמה מן החיצים השנונים ביותר שגורדון שיגר כלפי הממסד הרבני, שהוצפנו ב"שירי עליה: קורות ימים ראשונים", פואמות היסטוריות מחיי עם ישראל. ידועים במיוחד שני השירים הפותחים אותו. הפואמה "בין שיני אריות" מעוגנת בימי חורבן בית שני ועוקבת אחר קורותיו של צמד הנאהבים הצעירים שמעון ומרתה, שנשבו במהלך המרד ונמכרו לעבדות ברומי. בתיאור קורותיהם משולב כתב קטרוג עז נגד מנהיגי הציבור, המחנכים את העם להתמכר לאמונות שווא ומונעים ממנו לימוד מלאכות יצרניות והכשרה צבאית לשם הגנה עצמית. הפואמה "במצולות ים" מתארת את ייסוריהם של גולי ספרד המיטלטלים בספינות על פני הים התיכון, ואלוהיהם מסתיר פניו מהם ומפקירם לגורלם. "בשני שירים אלו", כתב עוזי שביט, "הניח י"ג את המסד לתרבות החילונית העברית".¹⁵ לדבריו, היום שבו ראה אור הספר שירי יהודה הוא התאריך החשוב ביותר בהתפתחותה של השירה העברית בעת החדשה, עד להופעתם של ביאליק וטשרניחובסקי.

משעה שנכתרה הברית בין גורדון לליליינבלום תמכו השניים זה בזה במאבקם המשותף, כמצטייר מחליפת המכתבים ביניהם. תחילה פנה ליליינבלום אל י"ג, הבוגר והמנוסה ממנו, בנימה של התבטלות ויראת כבוד, אך עד מהרה התאזנו יחסי הכוחות

14 בריימן, הערה 4 לעיל, עמ' 72-75.

15 עוזי שביט, "שירי י"ל גורדון כנקודת־מפנה בהתפתחות האידיאית של השירה העברית", בעלות השחר: שירת ההשכלה – מפגש עם המודרניות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 76.

ביניהם. הם טיכסו עצה כיצד להפיץ את בשורת ההשכלה בקרב המוני היהודים ברוסיה, וגם בעיני מתנגדיהם הצטיירו כחזית אחת. גורדון נמנה עם המסייעים ליליינבלום במאבקו נגד אנשי וילקומיר, גייס תמיכה למענו בחוגי המשכילים בליטא, וסייע לו להיחלץ מעירו ולהתיישב באודסה באוקטובר 1869. משם המשיך ליליינבלום לשגר את מאמריו הלוחמניים אל העיתונות המשכילית, ובעיקר לשבועון המליץ. גורדון עצמו פעל באותם ימים בשני ערוצי כתיבה משלימים. הוא חיבר מאמרי פולמוס נמרצים נגד הרבנים – הבולטים שבהם היו "בזכותן של רבנים" (1869) ו"בינה לתועי רוח" (1870) – ואלו היו למשא נמרץ נגד התאבנות היהדות בחומרות ההלכה, ועוררו סערה של תגובות נגד.¹⁶ בד בבד, משלהי שנות השישים של המאה התשע-עשרה ואילך, חיבר שורה של פואמות סאטיריות לוחמניות, המוקיעות את שליטת הממסד הרבני בחיי העם בעיקר באמצעות אכיפה אכזרית של דיני האישות ודיני הכשרות, ובשיאן יצירתו המהוללת ביותר: "קוצו של יוד" (1876).¹⁷

ליליינבלום וגורדון נעשו סמלים חיים של המאבק המשכילי לא רק בעיני תומכיהם, אלא במידה רבה גם בעיני מתנגדיהם, כפי שמובן מן המעמד הדמוני שהקנו להם. שיא ההתנגחות המילולית בין שני המחנות חל ב-1869-1870. הבימה העיקרית של נציגי האורתודוקסיה הייתה השבועון הלבנון, שנעשה ב-1869 לעיתונם של החוגים הרבניים בליטא. בצידו ראתה אור בוילנה סדרת קונטרסים בשם מלחמה בשלום מטעם "אגודת מצדיקי הרבים", והבולט שבהם, שפורסם ב-1870, רצוף גידופים גסים כלפי ליליינבלום וגורדון – עד כדי האשמתם הפרועה בהתמכרות לתשוקות מיניות פרוורטיות.¹⁸ באותה תקופה נכנס לזירה בתנופה הגיבור השלישי של המאבק המשכילי: פרץ סמולנסקין. בשלהי 1868 ייסד בווינה את ירחונו השחזר, העמיד אותו לרשות עמיתיו הסופרים והפך אותו לכלי מבטא מובהק של ההשכלה בעלת הגוון הלאומי. ליליינבלום ויל"ג נעשו משתתפים רצויים בהשחזר, וסמולנסקין עצמו מילא אותו במאמרים פובליציסטיים ברוח השקפתו. הוא פרסם בו בהמשכים את רוב הרומנים שלו, שנשאו אף הם את בשורת ההשכלה הלוחמת, ובראשם קבורת חמוד (1874), שכל-כולו כתב אשמה נוקב נגד ממסד הקהילה הרודף את הגיבור המשכיל עד מוות.¹⁹ בינו לבין גורדון התרקמו יחסים מורכבים הן בזירה הציבורית הן ברשות היחיד.

בשנת 1871, מסיבות שונות, הוויכוח הסוער בין המשכילים לבין רבני ליטא גווע. גורדון וסמולנסקין הוסיפו להטיף לעמדותיהם המשכיליות עד תום אותו עשור, איש-איש מעל במות הביטוי שלו, אולם ליליינבלום נואש במידה רבה מן המאבק. הוא נוכח בכישלון המאמץ לשכנע את הרבנים בצורך לתקן את השולחן ערוך; אמונתו במקורה

16 שני המאמרים הודפסו מחדש עם מבואות, הערות וביאורים בההדרתו של יהודה פרידלנדר ונכללו בספרו בין הלכה להשכלה (הערה 3 לעיל), עמ' 194-275.

17 ראו, אריאל הירשפלד, "האישה ונקודת ארכימדס", הארץ (28/11/2008).

18 חוברת זו של מלחמה בשלום נכללה אף היא אצל פרידלנדר, בין הלכה להשכלה, הערה 3 לעיל, עמ' 276-322.

19 ראו בהרחבה, יוסף קלוזנר, "פרץ בן משה סמולנסקין", הסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ה: סמולנסקין ודור "השחזר" (1868-1885), ירושלים: אחיאסף, 1956, עמ' 14-231.

האלוהי של התורה התערערה, והמגע הקרוב עם יהודי אודסה, שחיו חיים חילוניים לכל דבר, הביא אותו לפקפק בעצם נחיצותו של המאמץ לסגל את הדת לצורכי החיים.²⁰ תשומת ליבו הוסבה לחיפוש פתרונות מעשיים לציבור היהודי, כגון הרעיון לייסד מושבות חקלאיות שיקלו עליהם להשתלב בחיי האומה הרוסית. בעודו ניצב על פרשת דרכים זו חש צורך לסכם את חייו ומאבקיו עד אז, והוציא מתחת ידו חיבור אוטוביוגרפי מיוחד במינו, *חטאת נעורים*, שכתובתו הסתיימה ב־1873 והוא ראה אור כעבור שלוש שנים.²¹ כפי שהתברר לימים, הוידוי החושפני הנוקב, המדוכדך והמיואש על חיים שבאו עד משבר, לרבות ההצהרה המפורשת שבו על אובדן האמונה באלוהים, הוציא ליליינבלום מוניטין אולי יותר מכל חיבור אחר שכתב. הספר הסעיר את רוחם ושבח את ליבם של קוראים בני כמה דורות, וגם זכה לכמה וכמה עיונים מחקריים.²²

אך עיקר ענייננו כאן אינו לשוב ולשחזר את מסכת הוויכוחים והמאבקים של ליליינבלום, גורדון וסמולנסקי ובני הפלוגתא שלהם בשנות השישים והשבעים של המאה התשע־עשרה. אלה תוארו בהרחבה על שלביהם ופיתוליהם בידי ההיסטוריונים של הספרות העברית ובחיבורים מונוגרפיים שהוקדשו לכל אחד משלושת האישים. מטרת העיון הקצר המוצע כאן לתהות על האופן שבו הופעתם ונוכחותם של השלושה כוננו, לראשונה בזירת הספרות העברית, את מושג גיבור התרבות. הכוונה לדמות של סופר, שמצטרפים בו יחד עוצמת הבעה אומנותית, תכונות של מנהיג, תחושת אחריות כלפי הקולקטיב הלאומי, מעורבות פעילה וסמכותית בחיי הספרות ובשורה בעלת כוח השפעה והרשמה גם במובן הפוליטי. לעיתים נמסכים בדמותו גוונים טרגיים, מחמת הסבל שמאבקיו זימנו לו, ואלה תורמים לחיזוק ההילה שנקמה סביבו. זוהי דמותו של הסופר כמנהיג, שיכלה להיווצר לראשונה בעת החדשה במסגרת התרבות העברית ובהקשר חילוני רק כאשר בשלו התנאים לכך, באמצע המאה התשע־עשרה בתחומי

20 ראו, שלמה בריימן, "המיפנה במחשבה הציבורית היהודית בראשית שנות השמונים: מ. ל. ליליינבלום", עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1993, עמ' 425-455.

21 [משה ליב ליליינבלום], *חטאת נעורים* או וידוי הגדול של אחד הסופרים העברים צלפחד בר חשים התוהה, וינה: דפוס געאָרג בראָג וסמולנסקי, 1876.

22 מן החיבורים על *חטאת נעורים* יצוינו: שמואל ורסס, "דרכי האוטוביוגרפיה בתקופת ההשכלה", גליונות יז (תש"ה), עמ' 175-183; בן־עמי פיינגולד, "האוטוביוגרפיה כספרות: עיון ב'חטאות נעורים' למ"ל ליליינבלום", מחקרי ירושלים בספרות עברית ד (תשמ"ד), עמ' 86-111; משה פלאי, "תהליך ההתמשפלות של 'צלפחד בר חשים התוהה': האוטוביוגרפיה 'חטאת נעורים' כמסמך אמנותי ותיעודי", דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן, חוה טורניאנסקי, שמואל פיינר ויהודה פרידלנדר (עורכים), *מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, ירושלים: מאגנס, 2002, עמ' 209-233*; Alan Mintz, "Guenzburg, Lilienblum, and the Shape of Haskalah Autobiography", *AJS Review* 4 (1979), pp. 71-110; Marcus Moseley, "Autobiographies in Dialogue: From 'Avi'ezzer to Hatt'ot ne'urim", *Being for Myself Alone: Origins of Jewish Autobiography*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2006, pp. 368-376

האימפריה הרוסית.²³ מאליו מובן שהצורך בגיבורי תרבות מתעצם ונעשה להכרח של ממש כאשר הקהילה התרבותית מכוננת את עצמה גם כציבור לאומי, ונזקקת לעוגנים של הזדהות בעיצוב זהותה הקולקטיבית.

את רישומו של גיבור התרבות אפשר לזהות בראש ובראשונה מעיון בעדויותיהם של בני זמנו, ובעיקר הצעירים ממנו – מי שספגו את נוכחותו כחוויה חיה בשלב העיצוב של אישיותם, הטמיעו אותה בתמונת עולמם והותירו לה זכר בכתב, במיוחד אם נעשו סופרים בעצמם. בהקשר של דיוננו הכוונה לקבוצת ילידי שנות החמישים והשישים של המאה התשע-עשרה, ובה עשרות סופרים בעלי ביוגרפיה רוחנית טיפוסית העומדת כתשתית משותפת לפועלם. רובם ילידי עיירות וערי שדה במזרח אירופה; כולם חניכי התרבות היהודית המסורתית – על מגוון מוסדות הלימוד שלה, מן החדר ועד הישיבה – שנתרה מקור עמוק לאישיותם היוצרת, גם אם פרשו ממנה ופרצו מעבר לתחומיה. בנעוריהם התוודעו לספרות ההשכלה, לעיתים תוך כדי מרד בסביבת גידולם, וטעמו ממנה ברב או במעט. בעקבות הזעזוע שפקד בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה את המרחב הציבורי היהודי במזרח אירופה עברו הלאה אל עולמה הרוחני והאידיאולוגי של הלאומיות היהודית לגוניה, ובו מצאו את מקומם והשמיעו איש-איש את קולו הייחודי. דיוקנם של יוצרים אלה כקבוצה דורית מובחנת טרם סורטט בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית.²⁴

23 על שנות החמישים והשישים של המאה התשע-עשרה נקודת המוצא של הספרות העברית המודרנית בתור ישות חילונית פוליטית כתב דן מירון, והוא הדגיש את שלל הסוגות שנולדו בעברית באותם עשור או שניים: הרומן והסיפור הקצר, הפואמה האקטואלית, ביקורת הספרות, הפובליציסטיקה העיתונאית. ראו: דן מירון, "ספרות ההשכלה בעברית", זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני. כרך ג: ספרויות ואמנויות, ישראל: כתר, 2007, עמ' 25–41; דן מירון, "חץ ברור: על הממד המדיני העקרוני בספרות העברית החדשה", אסף מידיני ונדיר צור (עורכים), קול קורא בעז: פוליטיקה ושירה בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, 2012, עמ' 61–82. להארת הסוגיה מזווית אחרת אך לא סותרת ראו, יגאל שוורץ ונירית קורמן, "סל תרבות: איך ומתי נולדה הסיפורת העברית החדשה? פרק בהיסטוריוגרפיה סינכרונית", מכאן כ (אפריל 2020), עמ' 312–332. שוורץ וקורמן מתארים "הרגשת חיים חדשה" שנוצרה בספרות העברית באמצע המאה התשע-עשרה, ומציעים לסמן את אברהם מאפו, מ"א גינצבורג ו"ל גורדון כשלושת מחולליה של "הסצנה הספרותית" באותו זמן-מרחב דרמטי, איש איש והתפקיד המיוחד שמילא באותה סצנה.

24 אישים בולטים המשתייכים לקבוצה זו הם מרדכי אהרנפרייז, אחד העם, נפתלי הרץ אימבר, ש"י איש הורוויץ, זלמן אפשטיין, בן-אביגדור (א"ל שלקוביץ), אליעזר בן-יהודה, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ראובן אשר ברודס, ראובן בריינין, שמעון ברנפלד, עזרא גולדין, שמואל ליב גורדון, יהושע דוידוביץ, מנחם מנדל דוליצקי, מרדכי בן הלל הכהן, דוד ישעיהו זילברבוש, אברהם זינגר, ישראל חיים טביוב, יוסף אליהו טריווש, שמואל נחום כהנובסקי, ישראל בנימין לבנר, אלחנן ליב לוינסקי, מרדכי צבי מאנה, נחום סוקולוב, דוד פרישמן, עזריאל נתן פרנק, שמואל ליב ציטרון, אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, יהושע חנא רבניצקי, יהודה שטיינברג, שלום עליכם.

1.

טבעי לפתוח בדמותו הנפילית של משה ליב ליליינבלום. עדות כמעט מיידית על הרישום העז שהותירו מאבקיו האישיים והרעיוניים הוא הרומן הדת והחיים מאת ראובן אשר ברודס, מיצירות היסוד של ספרות ההשכלה המאוחרת. הרומן פורסם תחילה בהמשכים בין 1876 ל-1879 בירחון הבוקר אור, בעריכתם של א"ב גוטלובר וברודס עצמו.²⁵ מתממש בו הדגם ההרואי הטיפוסי של המאבק בין המשכיל הבודד, הנתמך בידי קומץ של שותפים לדעה, לבין הממסד הרבני והקהילתי, הרודף אותו באמצעים שונים. בעלילה הרעיונית על תיקון ההלכה והתאמתה לצורכי החיים משולבת עלילת אהבים, והתמודדות צמד האוהבים עם הסביבה המצירה את צעדיהם משתלבת בעלילה הכוללת, של המאבק בין בני אור לבני חושך.

בין המבקרים והחוקרים שדנו ברומן של ברודס שוררת תמימות דעים כי אחד ממקורות ההשראה לכתיבתו הוא המאבק הפומבי בין משה ליב ליליינבלום ורבני ליטא, שהתחולל שנים ספורות לפני חיבור הרומן. במיוחד ציינו את הקשר בין מאמרו העקרוני של ליליינבלום "ארחות התלמוד" לבין הטעונוים שברודס שם בפי גיבוריו. רבים מצאו גם קווי דמיון מובהקים בין דמותו של שמואל, גיבורו של ברודס, לבין ליליינבלום עצמו.²⁶ כך נהפך ליליינבלום עוד בחייו לגיבור ספרותי, בשעה שהאוטוביוגרפיה שלו החלה לתת את רישומה, ושתי היצירות העצימו את דימויו כמרטיר המובהק של תנועת ההשכלה וספרותה.

שתי עדויות רבות-חיוניות הותירו דוד פרישמן ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מראשי המדברים בדור הבא בספרות העברית. פרישמן, יליד 1859, שחזר את הרושם העז שעשו עליו בילדותו מאבקיו של ליליינבלום בימי פולמוס התיקונים בדת. "כמעט שהיה נחשב בעיני לאדם מעולם האגדה", סיפר, ותיעד את שלבי התודעותו לאיש המלחמה הגדול: "יום-יום ומעשה חדש, יום-יום וגבורה חדשה. ובפרט אותן הרדיפות האכזריות, שהיו רודפים אותו. כי עמד אז בראש המלחמה הגדולה כנגד הרבנים והרבנות. תקונים בדת ביקש – ולכן רדפו אותו. והוא היה הגבור".²⁷ פרישמן מוסיף ומספר שקרא בתאוות נפש את פרקי הדת והחיים של ברודס כשפורסמו על דפי הבוקר אור, ושנסער לשמוע כי גיבור הרומן נוצק בצלמו של ליליינבלום. לאחר מכן התרשם עד עמקי הנפש מן האוטוביוגרפיה פְּשָׁאָת נְעוּרַיִם, שקרא פעם ופעמיים ושלוש, ובעקבותיה חיפש ומצא בכרכים ישנים של המליץ את מאמריו של ליליינבלום נגד ארחות התלמוד. "כל מלה – בומבה. כל שורה

25 גרשון שקד, "לחיות! לחיות! על 'הדת והחיים' מאת ראובן אשר ברודס", מנדלי, לפניו ואחריו, ירושלים: מאגנס, 2005, עמ' 27-50.

26 ראו, בן-עמי פיינגולד, "יצירתו של ר. א. ברודס", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1978, עמ' 47 והערה 162 שם. פיינגולד מציין כעשרים מחברים שזיהו את הקשר בין גיבורו של ברודס לבין ליליינבלום.

27 דוד פרישמן, "משה-ליב ליליינבלום", פרצופים, ורשה: מרכז, תר"ף, עמ' 42. הדברים נכתבו ב-1910, לאחר מותו של ליליינבלום.

– מהפכה. ואותה האמת, אותה מסירות הנפש על האמת!²⁸ פרישמן מזהה בלילינבלום את תכונת הקנאות האותנטית שהדריכה אותו בכל תחנותיו הרעיוניות, גם כשהחליף את זהותו ונעשה מראש ישיבה בוילקומיר ללוחם עז נגד הרבנים, וכשנהפך לאחר מכן, כמעט בן לילה, ממשכיל מובהק לרוח החיה בתנועת חיבת ציון. הוא מרכיז את ראשו ביראת כבוד לנוכח אהבת האמת המוחלטת של הסופר המת, שחיפש כל ימיו אידיאל חיובי לדבוק בו.

בסגנון דומה תיאר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יליד 1865, עוד בחייו של לילינבלום, את התרשמותו העזה מדמותו, וזאת דווקא בעיצומה של מריבה ספרותית קשה עימו. כמו פרישמן, ידע ברדיצ'בסקי להפריד בין חילוקי הדעות העזים ביניהם לבין חובו העמוק לסופר, שהשפיע על עיצוב אישיותו. גם הוא חזר בזיכרונו אל ימי המלחמה בין הדת והחיים, ואל התפקיד המכריע שלילינבלום מילא באותו מאבק: "לעולם לא אשכח את זה משה האיש, אשר עמד בקשרי המלחמה הרבה הזאת, ויהי החלוץ, המצביא, במחנה".²⁹ אין צורך לומר שהביטוי "זה משה האיש" (שמזות לב 23) ודומיו הפוזורים במאמר מכוונים להאדיר את דמותו של לילינבלום באמצעות קישורו למשה רבנו. בימי נעוריו, הוא מספר, כשהיזן את עצמו ללוחם את מלחמת הבנים עם האבות, מצא סעד באוטוביוגרפיה קטאת נְעוּרִים, שטיפחה אצלו ואצל בני דורו יחס ביקורתי לתלמוד ונסכה בהם עוז לפרוץ מן העולם הישן של בית המדרש. לילינבלום בעיניו הוא בעיקר מורה גדול, "מורה את בני הנעורים ומעורר אותם לחיים ולעבודה שהם חפצים בה". הוא נושא דגלה של התביעה לערכים חדשים ולחיים חדשים, "חיים של קומה זקופה ושל ידים פוריות, חיים שמתחילים בהיחיד כשהוא לעצמו, מאשרים אותו ועושים אותו ליציר נכבד, יציר חי במלואו ואינו נמק בעון אחרים".³⁰ בכך, למעשה, ייחס ברדיצ'בסקי לילינבלום אבהות על אותן תכונות והשקפות שבזכותן נעשה הוא עצמו מורה דרך לדור חדש של צעירים ממנו בפתח המאה העשרים. גם אצלו חוזר הכינוי "גיבור" בשני מובניו – איש מלחמה אמיץ בשדה התרבות ודמות שהיא מקור השראה והכוונה לצעירים ממנו: "הוא יפעל עלינו כגיבור, כאיש שחי בעד איזה דבר ונושא בחבו איזה דבר".³¹

בשנותיו האחרונות, כשישב באודסה ופעל כאחד ממנהיגיה של תנועת חיבת ציון, נהפך לילינבלום ממרטיר וגיבור תרבות לאגדה חיה, כפי שתואר, למשל, בחוברת שנועדה לבני הנעורים: "הסופר הלוחם טהר הלב וישר הנפש הזה, אשר כל ימיו סבל ונלחם בעד האמת, האהובה לו מכל, יהי למורה דרך לרוב סופרי ישראל ולכל הדור הצעיר בימינו".³² באותם הימים זכה למחוות הנצחה כפולה ורב-משמעות מידי הקהילה הציונית בארץ ישראל: בייסודה של שכונת אחוזת בית ב־1909 נבחר אחד מששת רחובותיה הראשונים לשאת את שמו, כנראה עוד בחייו (בצד הרצל, אחד העם, יהודה הלוי והברון אדמונד דה

28 שם, עמ' 44.

29 מ. י. בערדיצעווסקי, "דור דור: [משה ליב לילינבלום, דוד פרישמן]"; לוח אחיאסף ט (תרס"ב), עמ' 265.

30 שם, עמ' 267–268.

31 שם, עמ' 269.

32 ש"ל גרדון, משה ליב לילינבלום, ורשה: תושיה, תרס"ז, עמ' 28.

רוטשילד וכן רחוב השחר על שם ירחונו של סמולנסקין). במותו ב־1910 צויר דיוקנו כאנדרטה גדולה, פסל מונומנטלי המטיל צל ענק על סביבותיו: "מת־ענק הוטל לפנינו", כתב יוסף קלזנר, "וצלו של הענק המת פרוש על שתי תקופות גדולות בדברי ימינו"³³, וכארבע שנים לאחר מכן הוענק השם כפר מל"ל למושב הפועלים הראשון שקם בארץ ישראל, שנקרא תחילה בשם עין חי.

לעומת ליליינבלום, שפרץ אל תודעתה של הרפובליקה הספרותית העברית מייד לאחר הופעת דברו הראשון בדפוס, פעל פרץ סמולנסקין כמעט עשור בזירת הספרות – הוא פרסם דברי סיפורת וביקורת מ־1862 ואילך – לפני שנעשה לדמות ציבורית. נקודת המפנה הדרמטית בחייו וביצירתו הייתה השתקעותו בווינה ב־1868, אחרי שנות נדודים רבות במזרח אירופה ובמערבה. באותה שנה ייסד את הירחון השחר, שנעשה עד מהרה לבמת הביטוי המשכילית המרכזית במשך שש־עשרה שנות הופעתו, עד שגווע ב־1885, בתום חייו הקצרים של העורך. "כולנו התחממנו לאורו של שחר, אשר פקח את עינינו, וַיִּפְּט עקמימות שבלבנו, וַיְרַחֵב מבטנו הספרותי, וַיְבַרֵא חוש טעמנו, שנדע להבין ולטעום", כתב מיכה יוסף ברדיצ'בסקי במלאת חמש שנים למותו של סמולנסקין.³⁴ המשתתף העיקרי בהשחר היה סמולנסקין עצמו, והוא מילא כשליש מכל חוברת במאמריו הפובליציסטיים הארוכים וברומנים שלו, שנדפסו בו בהמשכים; אבל בצידו התקבצה חבורה נכבדה של משתתפים, שהקיפה כמעט את כל הדמויות הבולטות או הבולטות־למחצה בספרות העברית דאז, עד כדי התמסדותם של הביטויים "תקופת השחר" ו"דור השחר" בשיח הביקורתי.³⁵

כל אותה העת נאבק סמולנסקין בחירוף הנפש על קיום ירחונו, עמל על איסוף מנויים וגיוס מקורות תמיכה, והדבר לא נעלם מעיני חסידי הפזורים בערי מזרח אירופה ובעיירותיה. גם הגותו הלוחמנית משכה לבבות רבים. לעומת הרומנים שלו, ובראשם התועה בדרכי החיים וקבורת חמוד, שגוללו את עלילת ההתמשכלות הקלאסית, הקו העיקרי במאמריו היה פיתוח השקפה משכילית בעלת דגש לאומי, מתוך ערעור גלוי על גישתה של "השכלת ברלין" מיסודו של משה מנדלסון. ביטוי ראשון לכך ניכר כבר בחוברת הראשונה של השחר, בסתיו 1868, שסמולנסקין פרסם בה את שירו "אהבת ארץ מולדת", כמין סנונית ראשונה לבואה של שירת חיבת ציון.³⁶ ביטוי מקיף להשקפתו הלאומית הובא במסתו הארוכה "עת לטעת", שפורסמה בהמשכים בין 1875 ל־1878.³⁷

33 יוסף קלזנר, "משה ליב ליליינבלום", השלח כב, 2 (פברואר 1910), עמ' 181.

34 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, "זכרונות (לתולדות ר' פרץ בן משה סמולנסקין ז"ל)", אוצר הספרות, כרך ג, תר"ן, עמ' 111–112.

35 הכרך החמישי בחיבורו ההיסטוריוגרפי המקיף של יוסף קלזנר הסטוריה של הספרות העברית החדשה קרוי סמולנסקין ודור "השחר" (1868–1885) (הערה 19 לעיל). המונוגרפיה על סמולנסקין תופסת יותר ממחצית הכרך, ובצידה יחדו פרקים לשלמה מנדלקרן, שלמה רובין, דוד כהנא, אלעזר שלמן, אהרן פורייס, א"ד גוטלבר וראובן אשר ברודס.

36 ראו, אליהו הכהן, "אהבת ארץ מולדת": פרץ סמולנסקין ושיר המולדת הראשון, עונג שבת [בלוג בעריכת דוד אסף] (10/6/2016), https://onegshabbat.blogspot.com/2016/06/blog-post_82.html

37 פרץ סמולנסקין, "עת לטעת", מאמרים, כרך ב, ירושלים: קרן סמולנסקין, תרפ"ה, עמ' 3–290.

הוויכוח שפרץ סביבה הביא לייסודו של הירחון הבוקר אור ב־1876 בידי א"ב גוטלובר כבמה מתחרה, למלחמת מגן על מנדלסון ועל השכלת ברלין.³⁸

העובדה שסמולנסקין ישב בווינה, הרחק מקהל קוראיו, שהיה מרוכז ברובו במזרח אירופה, העצימה את הילת האגדה שהתהוותה סביבו. קוראי השחר ומשתתפיו שנקלעו לווינה לא החמיצו את ההזדמנות לעלות לרגל אל העורך הקרוב לליבם, כדי לראות את פניו בביתו או במשרדו, בבית הדפוס של גאורג בֶּרְג שבו ניהל את המחלקה העברית. עדות ברוח זו הותיר הסופר דוד ישעיהו זילברבוש, שסייע בידו של סמולנסקין במערכת השחר. לדבריו, מנוי הירחון מרוסיה שהזדמנו לווינה בדרכם אל מעיינות המרפא במרכז אירופה או בחזרה מהם ראו לעצמם זכות וחובה להתייצב אצל סמולנסקין ולהכירו פנים־אל־פנים, להשמיע באוזניו את דעותיהם, ולעיתים אף לבקש הדרכה בנתיבי הכרך. סמולנסקין קיבל את כולם בסבר פנים יפות, גם כשסבלנותו חישה לפקוע.³⁹ מלבבת במיוחד היא עדותו של הסופר מרדכי דוד ברנדשטטר, מעריצו של סמולנסקין שנעשה משתתף רצוי בהשחר. ברנדשטטר, איש טרנוב שבגליציה, נהנה לחזור ולספר על מעמד ההתוודעות שלו לסמולנסקין, שדימה אותו לטקס התקדשות לנבואה. באחד ממסעי המסחר שלו הזדמן לווינה, ואז הרהיב עוז לסור לביתו של הסופר והעורך הנערץ ולהגיש למשפטו, בדחילו וברחימו, את סיפורו "אליהו הנביא". סמולנסקין הניצב אצל שולחן עבודתו וכותב את סיפוריו הצטייר בעיניו ככוהן המשמש בקודש ליד המזבח. להפתעתו העצומה, כבר למחרת בבוקר התייצב אצלו סמולנסקין בחדר מלונו, והושיט לו את יריעות ההגה של סיפורו, שסודרו במשך הלילה. "ועתה רֵאָה הקדשתך היום ומלאתי את ידך לכתוב ספורים במכתב עתי כי לכך נוצרת", אמר לו.⁴⁰ סמולנסקין עצמו תיאר במכתביו מתוך שילוב של סיפוק ומורת רוח את המהומה השוררת במשרדו, שיהודים רבים צובאים עליו מבוקר עד ערב, מפריעים אותו מעבודתו ובפיהם בקשות ומשאלות שונות ומשונות לאדון העורך, שבעיניהם הוא כול יכול.⁴¹

אף שסמולנסקין קלט הדים על מעמדו הנישא בעיני קוראיו, הוא לא שיער איזו חוויה עזה מצפה לו בעת ביקורו ברוסיה בחורף של שנת 1880–1881. באותה תקופה נקלע למשבר כספי שאילץ אותו להפסיק באופן זמני את הוצאת השחר, ומכיוון שדימה כי תפקידו בספרות העברית תם ונשלם החליט להוציא לאור מהדורה מסכמת רבת־כרכים של כתביו. לצורך זה יצא מזרחה למסע של גיוס מנויים למהדורה, וכאן נכונה לו הפתעה גדולה. השמועה על בואו פשטה בקרב הסטודנטים היהודים בסנקט פטרסבורג – אלה שמתוכם הייתה עתידה להתגבש כעבור זמן קצר חבורת אנשי ביל"ו, – ועוררה

38 שמואל פיינר, "כפירתו של סמולנסקין בהשכלה ושורשי ההיסטוריוגרפיה היהודית הלאומית", הציונות טז (1991), עמ' 9–31.

39 דוד ישעיהו זילברבוש, מפנקס זכרונותי, תל אביב: ועד יובל השמונים, תרצ"ו, עמ' 131–132.
40 ראו, משה אהרן ויזן, "ר' מרדכי דוד ברנדשטטר – חייו ופעולותיו", לוח שעשוננים: שמושי וספרותי לשנת תרס"ג (תרס"ב), עמ' 181. הכותב מצטט את סיפור ההתוודעות לסמולנסקין מתוך אחד ממכתביו של ברנדשטטר אליו.

41 מכתבו של סמולנסקין לדוד קויפמן, "מכתב חמישי" [ללא תאריך], ראובן בריינין (עורך), מאה מכתבים, ורשה: דפוס הצפירה, 1905, עמ' 20–21.

בהם התרגשות רבה. הם ערכו לו קבלת פנים מפוארת, וכמוה נערכה לכבודו גם בבואו למוסקבה, שם אף הוגש לו עט זהב שעליו נחרט: "ופדויי ה' ישובון ובאו ציון ברנה"⁴². נכבדי הקהילה הצטרפו בכל לב למחוות ההוקרה לסמולנסקין, ותרמו ביד רחבה להוצאת כתביו. לפתע התברר לו כי עבודתו רבת-השנים לטיפוח הרעיון הלאומי אכן נפלה על קרקע פורייה, כי דור של צעירים יהודים מתחנך לאור הגותו, וכי הוא עצמו נעשה לגיבור תרבות בקרב קוראיו ברוסיה. החוויה הפיחה בו עוז, והניעה אותו לתנופת יצירה מחודשת, שפרייה העיקרי היה הרומן הקצר נקם ברית (1883), ובו תיאור ההתעוררות הלאומית בקרב הסטודנטים היהודים בבירת רוסיה. אחד ממקבלי פניו, מרדכי בן הלל הכהן, לימים איש ציבור רב-פעלים ברוסיה ובארץ ישראל, נזכר כיצד "ראו תלמידי בתי המדרש הגבוהים את סמאלענסקין בין קהל הנאספים ויריעו לקראתו תרועה גדולה ויניפו אותו וישאוהו על כפים ויקראו לפניו: הבו גדל וכבוד ויקר לסופר העם"⁴³. ספק אם אי פעם זכה סופר עברי כלשהו לתהלוכת ניצחון כזאת. דברים דומים סיפר הסטודנט יעקב שרתוק במכתבו לאביו:

כשעבר מר סמולנסקין (עורך "השחר") הקיץ דרך פטרבורג ומוסקווה ערכו לו סטודנטים יהודים "פאראדות" ונשאו אותו על כפיים. במוסקווה הגישו לו סטודנטים יהודים עט זהב עם כותרת זהב; הוא שעורר ביצירותיו את העם מתרדמתו.⁴⁴

כשנה לאחר מכן היה שרתוק בין ראשוניה של תנועת ביל"ו. כגודל ההתלהבות שקידמה את פניו של סמולנסקין בביקורו ברוסיה כן עמוק היה הצער עם פטירתו בדמי ימיו ממחלת השחפת בפברואר 1885, בעיירת המרפא מראנו שבצפון איטליה. העיתונות העברית מלאה הספדים החורגים משגרת המליצות השחוקות, ובהם שורה של שירי קינה שרגשי האבל שפעו בהם ללא מעצורים.⁴⁵ הבולט שבהם הוא שירו של י"ל גורדון "לְנִשְׁמַת עֵשָׂה הַשְּׁחָר", שבו התעלה המשורר מעל רגשי הקנאה והתחרות ששררו בינו לבין הסופר המת, וסרטט דיוקן נשגב שלו.⁴⁶ יל"ג דימה את סמולנסקין לעץ עושה פרי שנגדע בדמי ימיו, לקורבן שנפל חלל על מזבח תחיית עמו, למשה שראה מנגד את הארץ המובטחת אך לא זכה לבוא בשעריה, ולצמח רענן שהתייבש ונבל מחמת היעדר קרקע פורייה להינטע בה. בסיום השיר אף הצביע על מותו של סמולנסקין כסמל קודר לחורבן העם כולו, המוטל למעצבה כגווייה ענקית וספריז

42 ראובן בריינין, פרץ בן משה סמולנסקין: חייו וספריו, ורשה: תושיה, 1896, עמ' 96-98.
43 מרדכי בן הלל הכהן, "זכרונות נשכחים", מערב עד ערב, כרך א, וילנה: פ' גארבער, 1904, עמ' 169-170.

44 מכתבו של יעקב שרתוק אל אביו מוורשה, "אב יקר ונכבד", מיידיש: דוד זכאי, 12 בדצמבר 1881, כפי שמובא כאן: משה שרת, יומן אישי, כרך ז: 1957, תל אביב: ספריית מעריב, 1978, עמ' 1963.

45 ראו, רבקה מעוז, "הספדים על סמולנסקין (מבחר)", תערוכת פרץ סמולנסקין במלאת מאה וחמישים שנה להולדתו, ירושלים: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ומרכז אוקספורד ללימודים עבריים מתקדמים, 1992, עמ' 43-44.

46 יהודה ליב גורדון, "לְנִשְׁמַת עֵשָׂה הַשְּׁחָר", כנסת ישראל א (1886), עמ' 287-288.

הם הכתובת שעל מצבתו. בחלוף השנים, לעומת זאת, גבר הממד ההרואי בדיוקנו של סמולנסקין, והוא נחרט בזיכרון הקיבוצי כנביא התחייה הלאומית וכמורה דרך לעמו בעידן של מהפכה ושינוי ערכים. זהו המוטיב העיקרי בקובץ מאמרים ישנים וחדשים שכונסו ויצאו לאור ב־1952, לרגל העלאת עצמותיו ואבן מצבתו בידי ממשלת ישראל לקבורה בהר המנוחות בירושלים.⁴⁷ "מורה דרך לעמו [...]" תמיד היו עינינו רואות את מורנו ואזנינו שומעות את קולו", נזכר המבקר מ"מ פייטלסון; "עמוד־אש להאיר ולנחות הדרך [...]" זה מטיפנו הלאומי הגדול וגיבורה של ראשית תקופת ספרותנו הלאומית. [...]" איש אשר כולו עין פקוחה ותמיד עומד על המצפה", תיאר אותו יוסף חיים ברנר; "בזמנו היה הוא המנהיג הבלתי־מוכתר. היתה השפעתו מורגשת לאין ערוך. [...]" כולנו תלמידיו ומי־מעיינותיו שתינו", כתב ר' בנימין.⁴⁸ הערכות דומות חוזרות בכל מאמרי הקובץ, ובהצטרפן יחד עולה דמותו של פרץ סמולנסקין כגיבור תרבות בכל הווייתו: מנהיג ומורה דרך, מושא הזדהות לרבים בזכות הגותו הלאומית ומכלול יצירתו הסיפורית, ולא פחות מכך, בזכות הנחישות וההקרבה שאפיינו את כל תחנות חייו, ופרשת השחר בראשן.

לעומת הדימוי ההרואי והטרגי עז הקווים המאפיין את נוכחותו של פרץ סמולנסקין בתודעתם של בני זמנו והבאים אחריהם, הרי מעמדו של יהודה ליב גורדון כגיבור תרבות מורכב וסבוך בהרבה. אומנם, גדולתו לא הועמדה מעולם בספק, ולו בזכות הריבוי המסחרר של תרומותיו וחידושייו בכל תחומי פעולתו: המאבק הנחוש ברבנים ובעולם ההלכה עד כדי הנחת יסודותיה של החילוניות היהודית; עיצוב הפואמה הסאטירית האקטואלית כתחליף לאפוס הכמו־מקראי המסורתי; קביעת דגמיהם של הסיפור הקצר והנובלה, המשל המחודד והפיליטון העיתונאי; הטיפוח והחניכה שהעניק לכמה וכמה סופרים כשהיה עורך בעיתון המליץ; נוכחותו התלת־לשונית בזירת הספרות בזכות חלקות היידיש והרוסית שנספחו ליצירתו העברית; מעמדו כעסקן ציבור בולט וכמין "שר החוץ של הקהילה היהודית ברוסיה"⁴⁹ מאז עקירתו לסנקט פטרסבורג מעיירות ליטא ב־1872, כדי לכהן כמזכיר חברת מפיצי השכלה; ועוד כהנה. בכל אלה מימש את שבועת האמונים הכלולה בשירו "ברכת ישרים": "עֶבֶד לְעִבְרִית אֲנִי עַד נְצַח / לָהּ כָּל חוּשֵׁי בִי לְצִמְתוֹת מְכַרְתִּי".⁵⁰ עם זאת, בצד ההערצה הגדולה שזכה לה במהלך חייו ספג גם גילויי הסתייגות וביקורת; בצד הכרת התודה על מאבקיו המשכיליים עורר רוגז על עמדתו הבלתי ברורה דיה בנוגע לרעיון חיבת ציון; ובצד הכרתו כגדול המשוררים התמודד עם פקפוק בערכה הקיים והעומד של שירתו.

ההערצה ניכרת במכתבים השמורים בארכיונו של י"ג מאת קוראים ששאפו להיעשות לסופרים, וראו בו את הדמות הנישאה ביותר בספרות העברית בת הזמן. לכן

47 שלמה בריימן (עורך), ספר סמולנסקין, ירושלים: משרד החינוך והתרבות על ידי הוצאת אחיאסף, 1952.

48 ראו שם: מ"מ פייטלסון, "פרץ סמולנסקין", עמ' 23; י"ח ברנר, "סמולנסקין" עמ' 43, 45, ההדגשה במקור; ר' בנימין, "סמולנסקין", עמ' 96.

49 כהגדרתה של לפידוס, הערה 4 לעיל, עמ' 23.

50 יהודה ליב גורדון, "ברכת ישרים", כל כתבי יהודה ליב גורדון: שירה, תל אביב: דביר, [1883] 1950, עמ' א.

הגישו לשיפוטו בדחילו ורחימו את פירות כתיבתם. אם להסתפק בדוגמה אופיינית אחת, הינה דבריה הנרגשים של מרים מארקל מוזסון (1839–1920), משכילה עברית שנעשתה למתרגמת נודעת, ופנתה ליל"ג ב־1868 בשפע של דברי הערצה. היא תיארה אותו כאחד מ"גיבורי הדור, גיבורים לאמת ולחכמה", ותיארה את רושם יצירתו עליה:

כי מי כמוך מורה מדבר שפת הרוח אל בני עמנו, תרעיש בהגיוןך כל סתרי עשתונותיהם ברעדת גיל וענג נשגב לא ידעו עוד שחרו; [...] אכן לדור ולדורים פעלת ועם שמש תרון פעלך ושמך!⁵¹

הביקורת כלפיו הפציעה בעשור האחרון לחייו, שהיה לו שנות שקיעה ודכדוך, והיא ניכרה בעיקר בוויכוח שהתעורר ב־1884, כשפורסמה מהדורת היובל של כתביו, על ערכה הלאומי והאסתטי של שירתו. דווקא מ"ל ליליינבלום ופרץ סמולנסקי, רעיו למאבק המשכילי, שנעשו, בניגוד לו, לחובבי ציון מובהקים, השמיעו דברי הסתייגות משירתו, ואליהם הצטרפו אחרי מותו בני הדור הבא, ובראשם ראובן בריינין וי"ל פרץ.⁵² ואף על פי כן, מותו של גורדון ב־1892 זימן שפע של מחוות הערצה והוקרה מרבים שראו ביצירתו תחנה הכרחית בעיצוב עולמם ובו־עצמו גיבור תרבות, במלוא מובנו של המושג. בדברי ההערכה האלה חזר ושוב ושוב הקישור בין שמו הפרטי של המשורר ליב (לאון) לבין דמות האריה כביר הכוח המגולמת בה. כך בשיר ההספד של חיים נחמן ביאליק הצעיר "אַל הָאָרְיָה הַמֵּת", בשיר ההספד של שאול טשרניחובסקי הנער "על מות למשורר" הנחתם בשורה "יְהוּדָה אֵינְנוּ – הַכְּפִיר בֵּין אֲרָיוֹת!", ובעשרות הספדים נוספים.⁵³ והינה, אף שיל"ג נתפס – בצדק או שלא בצדק – כמי שאינו מזדהה כל־כולו עם יעדיה של התנועה הציונית, ואף שהשירה העברית צמחה והשתכללה לאין ערוך עם הופעתם של ביאליק וטשרניחובסקי ובני זמנם, הרושם ארוך הטווח של שירת יל"ג ונוכחותו נותרו שרידים וקיימים. עצרות אזכרה נערכו לו בארץ ישראל לפחות עד מלאת מאה שנה להולדתו ב־1930, שירתו נעשתה נושא לפולמוסים בין־דוריים, ונותרה סעיף חיוני בתוכניות הלימודים בבתי ספר עוד עשרות שנים,⁵⁴ עד שגם הנוכחות הזו דהתה והתפוגגה במחצית השנייה של המאה העשרים.

51 מכתבה של מרים מארקל מוזסון ליל"ג, "כבוד ראש המשוררים ונזר החכמים יקר הרוח", י"ט בתמוז תרכ"ח, כפי שמובא אצל שמואל ורסס (עורך), ידידתו של המשורר, ירושלים: מוסד ביאליק, 2004, עמ' 117.

52 ראו בפירוט, שמואל ורסס, "שירת יל"ג במבחן הדורות", ביקורת הביקורת: הערכות וגלגוליהן, תל אביב: יחדיו, 1982, עמ' 11–33.

53 חיים נחמן ביאליק, "אַל הָאָרְיָה הַמֵּת", פרדס ב (1894), עמ' 248–249; שאול טשרניחובסקי, "על מות למשורר", ראובן בריינין (עורך), ציון למשורר יהודה גורדון, אודסה: דפוס דוכנא, 1894, עמ' 7. לרשימה מפורטת של ההספדים והמספידים ראו, יצחק יעקב ווייסבערג, יהודה ליב גאָרדאָן ותולדותיו, מקצת אגרותיו ודבריו האחרונים, קיוב: חמו"ל, 1893, עמ' 13–16.

54 ראו בפירוט במאמרו של ורסס, הערה 52 לעיל, וכן ראו, חגית הלפרין, "ילגזם ללא יל"ג: יחסו של אברהם שלונסקי ליל"ג", זיוה שמיר (עורכת), סדן, כרך ג: עיונים ביצירת י"ל גורדון, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 1998, עמ' 331–338.

ליליינבלום, יל"ג וסמולנסקין יצקו את הדגם הראשון של גיבורי תרבות עבריים בתוך המרחב הצר והדחוס של ספרות ההשכלה. בתום תקופת ההשכלה, כשהפציע עידן הלאומיות, חיפשה התרבות העברית גיבורים אחרים ללכת לאורם, והצורך בהם נעשה חיוני אף יותר בתקופה של בניין אומה הנזקקת למושאי הזדהות חדשים. כך בא לעולם עוד בחייו של יל"ג השיח על תכונותיו הנשאפות של המשורר הלאומי, ולא ארך הזמן עד שהופיע בזירה חיים נחמן ביאליק, בבחינת מימוש מושלם של אותן ציפיות.⁵⁵ בצידו של ביאליק, ומחמת צרכים דומים, הופיע י"ל פרץ כגיבור תרבות מרכזי בספרות יידיש, ואישים אחרים מן הזמן ההוא שאפשר לסמנם כגיבורי תרבות הם אחד העם ואולי גם ברדיצ'בסקי, ולאחר מכן יוסף חיים ברנר. כולם מילאו תפקיד חיוני בעידן המהפכה היהודית המודרנית: הם נעשו למקורות סמכות ולמוקדי הזדהות חדשים, כתחליף להנהגה הרבנית שאיבדה את הרלוונטיות שלה לאנשי התרבות החילונית וכחלופה להנהגה הפוליטית שטרה התגבשה. יפה לחתום את עיונו בדבריו הקולעים של עמוס עוז, שנעשה בעצמו לאחד מגיבוריה של התרבות הישראלית מאה שנים אחרי מאבקם של ליליינבלום, יל"ג וסמולנסקין בממסד הרבני:

אולי מיטב מחשבת ישראל, מיטב היצירתיות, אגב מיטב התיאולוגיה, מיטב ההגות היהודית, מיטב ההטחה כלפי שמים, מיטב החשבון עם אלוהים, יצא מחזקתם של הרבנים למיניהם והגיע לחזקתם של ביאליק ושל ברנר ושל ברדיצ'בסקי ושל הצעירים מהם. הם לקחו בעצמם גם את הליכה הדתית החיה של תרבות ישראל ונשאו אותה והם
דְּבָרֶיהָ.⁵⁶

החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב

55 ראו, יהודית בר־אל, "המשורר הלאומי: עלייתו של מושג בביקורת הספרות העברית (1885–1905)", בְּרִבְחַת שֶׁל קְטִיפָה: מִסּוּת וּמְחַקְרִים עַל הַסְּפָרוֹת הָעִבְרִית הַחֲדָשָׁה, ירושלים: מוסד ביאליק, 2009, עמ' 158–174.

56 עמוס עוז, "בינינו לבין האבדון עומדים גם ספרים", מעריב (8/10/1999), עמ' 29. על מעמדו של עוז עצמו כגיבור תרבות ראו, יגאל שוורץ, פולחן הסופר ודת המדינה: זמר נוגה של עמוס עוז, הילה בלום (עורכת), אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר, 2011.

